

**УСТАНОВА АДУКАЦЫІ “ГОМЕЛЬСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ
УНІВЕРСИТЭТ імя ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ”**

УДК 881.6

**ЯЧМЯНЁВА
ІРЫНА МІКАЛАЕЎНА**

**ЭЛЕМЕНТЫ ВУСНА-ГУТАРКОВАГА МАЎЛЕННЯ
Ў ТВОРАХ М.ЗАРЭЦКАГА**

10.02.01 – беларуская мова

**Аўтарэферат
дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук**

ГОМЕЛЬ – 2002

Работа выканана ва Установе адукацыі
«Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А.Куляшова»

Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук прафэсар
Абатурка М.В.
(УА «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.А.Куляшова»)

Афіцыйныя апаненты – доктар філалагічных навук прафэсар
Коваль У.І.
(УА «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя
Францыска Скарыны»)

кандыдат філалагічных навук дацэнт
Жураўская Л.В.
(УА «Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Н.К.Крупскай»)

Апаніруючая арганізацыя – УА «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М.Машэрава»

Абарона адбудзецца 24 снежня 2002 г. у 12⁰⁰ гадзін на пасяджэнні
Савета па абароне дысертацый К. 02.12.03 ва Установе адукацыі «Гомельскі
дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны» (246019, г. Гомель, вул.
Савецкая, 104, п. 1-20, т.: 57-35-86, 56-22-65).

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы Установы адукацыі
«Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны».

Аўтарэферат разасланы 26 лістапада 2002 г.

Вучоны сакратар
Савета па абароне дысертацый
кандыдат філалагічных навук
дацэнт

Багамольнікова

Н.А.Багамольнікова

Актуальнасць тэмы дысертацыі. Дысертацыя прысвечана даследаванню рэпрэзэнтантаў лексікі і фразеалогіі, марфалогіі і сінтаксісу, якія праніклі з беларускага вусна-гутарковага маўлення ў творы вядомага беларускага празаіка 30-х гадоў XX ст. М.Зарэцкага, больш шырока – узаемадзеянню сучаснага беларускага гутарковага маўлення (ГМ) і мовы літаратурна-мастацкага тэксту (ММТ).

Неабходна падкрэсліць асобна: і па сённяшні дзень у беларускім мовазнаўстве па-рознаму вызначаецца семантычны аб'ём тэрмінаў “гутарковы стыль” (размоўны) і “вусна-гутарковае маўленне”, што, безумоўна, патрабуе далейшага іх вывучэння.

У дысертацыі элементы (рэпрэзэнтанты) вусна-гутарковага маўлення аналізуюцца на матэрыяле апавяданняў, аповесцей, раманаў, п'ес (драм) М.Зарэцкага. Мэтазгоднасць разгляду мовы розных жанраў пісьменніка матывуецца перш за ўсё тым, што М.Зарэцкі па праву лічыцца побач з Я.Коласам і К.Чорным адным з пачынальнікаў беларускай нацыянальнай апавядальнай мовы і апавядальнай нормы. Роля элементаў беларускага гутарковага маўлення ў адзначаным надзвычай вялікая, але, на жаль, яны вельмі мала даследаваны ў сучаснай беларускай фіналогіі. Акрамя таго, за кошт выкарыстання элементаў вусна-гутарковага маўлення М.Зарэцкі не толькі дасягае натуральнасці апісання, але імкнецца захаваць і данесці наступным пакаленням жывую беларускую народную мову, яе нацыянальныя асаблівасці.

Актуальнасць тэмы дысертацыі абумоўлена як нераспрацаванасцю ў беларускім мовазнаўстве праблемы функцыянавання элементаў вусна-гутарковага маўлення ў мастацкім тэксце, так і неабходнасцю аналізу вобразна-выяўленчых сродкаў, уласцівых творам М.Зарэцкага не толькі як аднаго з заснавальнікаў мовы сучаснай беларускай мастацкай літаратуры, але і сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Сувязь працы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Тэма дысертацыі з'яўляецца састаўной часткай планавай тэмы “Мова беларускай мастацкай літаратуры”, замацаванай у каардынацыйным цэнтры НАН Беларусі, і на працягу значнага шэрагу гадоў актыўна распрацоўваецца на кафедры беларускай мовы Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова.

Мэта і задачы даследавання. У дысертацыі ставіцца мэта – выявіць элементы вусна-гутарковага маўлення ў творах М.Зарэцкага, раскрыць іх семантычную і структурную спецыфіку, устанавіць іх стылістычную функцыю ў кантэксце. Дасягненню пастаўленай мэты садзейнічаюць канкрэтныя задачы:

– разгледзець лексічныя, фразеалагічныя і граматычныя сродкі беларускай гутарковай мовы ў літаратурна-мастацкіх тэкстах М.Зарэцкага як найбольш характэрныя рысы для яго індывідуальнага стылю;

– акрэсліць матываванасць ужывання такіх сродкаў;

– прааналізаваць пісьменніцкія трансфармацыі, пераасэнсаванне М.Зарэцкім лексіка-фразеалагічных і сінтаксічных гутарковых сродкаў беларускай мовы ў залежнасці ад мастацкіх і структурных асаблівасцей тэксту;

– вызначыць стылістычны профіль кожнай адзначанай мадыфікацыі;

– паказаць адметнасць ужывання элементаў беларускай гутарковай мовы ў творах беларускага пісьменніка, аднаго з вядомых яшчэ ў 30-я гады XX ст.

Аб'ект і прадмет даследавання. Аб'ектам нашага даследавання з'явілася вывучэнне элементаў вусна-гутарковага маўлення ў творах розных жанраў М.Зарэцкага. Прааналізавана каля 10000 картак, выпісаных з усіх мастацкіх твораў пісьменніка (звыш 1300 друкаваных старонак). Прадметам вывучэння стала мова беларускай мастацкай літаратуры як адна з праблем, якія актыўна распрацоўваюцца беларускімі мовазнаўцамі ў два апошнія дзесяцігоддзі, г.зн. апісанне сродкаў гутарковага маўлення і іх узаемадзеянне з элементамі іншага маўлення ў літаратурна-мастацкім тэксце; апісанне як новых, сінтэтычных, так і традыцыйных мікра- і макравобразаў у мове беларускай мастацкай літаратуры.

Гіпотэза. У 30 – 40 г. XX ст. пры кадыфікацыі норм беларускай літаратурнай мовы як дзяржаўнай значную ролю адыгралі беларускія пісьменнікі. Важкі ўклад у гэтую справу ўнёс і М.Зарэцкі, трансфармуючы словы, словазлучэнні, сказы з вусна-гутарковай сферы іх ужывання ў пісьмова-кніжную. Шобач з такімі творчымі індывідуальнасцямі, як Я.Колас, Ц.Гартны, К.Чорны і інш., М.Зарэцкі паспрыяў развіццю ўсяго сучаснага беларускага літаратурна-мастацкага расповеду, беларускай фундаментальнай прафесійнай прозы і ўвогуле станаўленню сучаснай беларускай апавядальнай нормы.

Метадалогія і метады праведзенага даследавання. Для рэалізацыі пастаўленых задач у працы выкарыстоўваецца пераважна апісальны метада, які спалучаецца з прыёмамі стылістычнага эксперыменту, лінгвістычнага каменціравання тэксту, трансфармацыйнага і кантэксталагічнага аналізу.

Лінгвістычнае апісанне элементаў вусна-гутарковага маўлення ў творах М.Зарэцкага праводзіцца ў трох напрамках: а) дэфініцыйным; б) структурна-сэмантычным; в) функцыянальна-стылістычным.

Агульнавядома, што элементы вусна-гутарковага маўлення могуць разглядацца і ў лінгвістыцы, і ў літаратуразнаўстве. Літаратуразнаўчы падыход прадугледжвае даследаванне іх як сродку стварэння вобраза і раскрыцця ідэі мастацкага твора. Пры лінгвістычным жа падыходзе вывучаюцца структурна-

семантычныя і функцыянальна-стылістычныя асаблівасці ўжывання канструкцый з элементамі гутарковага маўлення. Таму тут заканамерна фармальна-лінгвістычны аналіз таго ці іншага тэксту (кантэксту, фрагменту) спалучаецца з кантэксталагічным, функцыянальна-семантычным, а пры неабходнасці — з параўнальна-супастаўляльным і трансфармацыйным.

Метадалагічнай асновай дысертацыйнай працы паслужылі вывады і заўвагі як айчынных даследчыкаў (Л.М. Шакув, А.І. Жураўскі, М.Я. Цікоцкі, А.А. Каўрус, В.А. Маслава, М.В. Абабурка і інш.), расійскіх (В.У. Вінаградаў, Т.Р. Вінакур, А.А. Земская, В.Б. Сірацініна, В.М. Тэлія і інш.), так і замежных (Б. Гаўранак, К. Кажэўнікава і інш.).

Навуковая навізна і значнасць атрыманых вынікаў. Структурна-семантычныя і функцыянальна-стылістычныя асаблівасці ўжывання канструкцый з гутарковай лексікай, фразеалогіяй, а таксама гутарковым сінтаксісам у мастацкіх творах М.Зарэцкага разглядаюцца ў беларускай лінгвістыцы ўпершыню. У выніку праведзенага аналізу выяўлены і апісаны ў дысертацыі найбольш распаўсюджаныя ў мове літаратурна-мастацкага тэксту “гутарковыя” лексічныя, фразеалагічныя і сінтаксічныя канструкцыі.

Упершыню манаграфічна даследуецца і стылістычны аспект лексіка-фразеалагічных і марфалага-сінтаксічных асаблівасцей твораў М.Зарэцкага — пісьменніка з арыгінальным мастацкім мысленнем, своеасаблівай аўтарскай арганізацыяй мовы, значнае месца ў якой займаюць гутарковыя сродкі беларускай нацыянальнай мовы. Шляхам супастаўляльнага аналізу моўных адзінак у ГМ і ў ММТ высветлілася, што ў ММТ яны функцыянальна пераасэнсаваныя ў адпаведнасці са структурай, жанрам, ідэяна-тэматычнай накіраванасцю літаратурна-мастацкіх тэкстаў.

Практычная значнасць атрыманых вынікаў заключаецца ў тым, што асноўныя палажэнні даследавання і фактычны матэрыял могуць быць прымененыя пры далейшых распрацоўках праблемы ўзаемадзеяння мастацкіх тэкстаў і гутарковага маўлення. Матэрыялы дысертацыі можна выкарыстаць у працэсе выкладання лексікі, фразеалогіі, сінтаксісу сучаснай беларускай літаратурнай мовы, беларускай стылістыкі, лінгвістычнага аналізу тэксту, дыялекталогіі, пры падрыхтоўцы спецкурсаў і спецсемінараў, курсавых і дыпломных прац у ВНУ РБ, а таксама на ўроках і факультатывных занятках па беларускай мове і літаратуры ў сярэдняй школе.

Асноўныя наляжэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону:

1. М.Зарэцкі па праву лічыцца адным з заснавальнікаў не толькі мовы сучаснай беларускай мастацкай літаратуры, але і сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

2. Выбар і ўжыванне М.Зарэцкім вобразна-выяўленчых сродкаў беларускай гутарковай мовы абумоўленыя як творчымі задачамі аўтара, тэматыкай і ідэйнай накіраванасцю яго твораў, так і канкрэтнымі абставінамі і ўмовамі, у якіх знаходзяцца героі раманаў, апавесцей, апавяданняў, і в'ес пісьменніка.

3. Пры стварэнні як вобразаў-тыпаў, так і мікравобразаў, пры раскрыцці характару герояў (персанажаў), перадачы іх думак, жаданняў, імкненняў сістэма моўна-выяўленчых сродкаў у апавядальна-празічным і дыялагічна-драматургічным маўленні М.Зарэцкага абумоўлівае іх высокую экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць, якія ў сваю чаргу выклікаюць актыўнасць экспрэсіўна-эмацыянальнага ўспрыняцця рэцыпіентам найперш гутарковых лексіка-фразеалагічных і марфалага-сітаксічных асаблівасцей беларускай нацыянальнай мовы.

4. Канструкцыі з элементамі беларускай гутарковай мовы ў мастацкіх тэкстах М.Зарэцкага звычайна атрымліваюць творчую апрацоўку, таму яны, як правіла, у кожным творы пісьменніка маюць больш шырокую функцыянальную накіраванасць, чым у вусна-гутарковым маўленні.

5. Выкарыстанне элементаў беларускага вусна-гутарковага маўлення ў мове літаратурна-мастацкіх тэкстаў дзаволіла М.Зарэцкаму дасягнуць пэўнага стылістычнага эфекту, надаць таму ці іншаму твору нацыянальна-культурную і нацыянальна-эстэтычную вартасць, боўнасцю вырашыць пастаўленыя творчыя задачы.

6. Асаблівасцю індывідуальна-аўтарскага стылю М.Зарэцкага з'яўляецца выключнае багацце вусна-гутарковых сродкаў, разнастайнасць прыёмаў іх выкарыстання і стылістычная абумоўленасць гэтых прыёмаў.

Асабісты ўклад дысертанта. Даная праца з'яўляецца цалкам самастойным даследаваннем, якое абавіраецца на дасягненні вучоных Беларусі і Расіі, а таксама сусветнай лінгвістычнай навукі. У ёй аналізуецца багаты фактычны матэрыял, даецца сістэмнае апісанне структурна-смантычных і функцыянальна-стылістычных асаблівасцей ужывання канструкцый з гутарковай лексікай, фразеалогіяй і сінтаксісам у розных творах М.Зарэцкага, апублікаваных як да Вядікай Айчынай вайны, так і пасля яе.

Апрабацыя вынікаў дысертанцы. Дысертанцыя абмяркоўвалася на кафедры беларускай мовы Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова. Асноўныя наладжэнні і вывады працы апрабаваныя на штогодніх канферэнцыях па выніках навукова-даследчай працы выкладчыкаў МДУ імя А.А.Куляшова (1988 – 2001 гг.), на Міжрэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў “Актульныя праблемы гуманітарных навук” (Могілеў, 2000 г.); Рэспубліканскіх навуковых чытаннях, прысвечаных памяці педагогаў і літаратуразнаўцаў Я.К.Усікава і В.І.Атрашкевіча (Магілёў, 1999 г.); на V

Міжнародных навуковых чытаннях, прысвечаных Сцяпану Некрашэвічу (Гомель, 2001 г.); Рэспубліканскіх Купалаўскіх чытаннях (Гродна, 2001 г.), на II Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Славянская фразеалогія в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах” (Гомель, 2001 г.).

Апублікаванасць вынікаў. Па тэме даследавання апублікаваны чатыры артыкулы (тры – у навуковых і навукова-метадычных часопісах, адзін – у зборніку артыкулаў і ўспамінаў, падрыхтаваных на аснове матэрыялаў Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі 1999 года) і тэзісы 4 дакладаў, зробленых на памянёных вышэй канферэнцыях. Усяго апублікавана 37 старонак рознага фармату.

Структура і аб’ём дысертацыі. Дысертацыя складаецца з уступа, агульнай характарыстыкі працы, чатырох раздзелаў з падраздзеламі і вывадамі, заключэння, спісу выкарыстаных крыніц (207 назваў), пераліку ўмоўных скарачэнняў. Агульны аб’ём дысертацыі – 116 старонак.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

Ва ўступнай частцы абгрунтоўваецца выбар тэмы, яе актуальнасць, ставяцца мэты і задачы даследавання, раскрываецца яго тэарэтычная і практычная вартасць, асобна падкрэсліваюцца планы і ўзроўні, вылучаныя намі ў літаратурна-мастацкім тэксце, асноўныя функцыі моўных сродкаў у ім.

I раздзел “Некаторыя аспекты праблемы вусна-гутарковага маўлення ў мастацкім тэксце” прысвечаны аналізу беларускага вусна-гутарковага маўлення і асаблівасцей ужывання гутарковых адзінак у ММТ. Раздзел складаецца з трох параграфаў. У папярэдніх заўвагах вылучаюцца 3 разнавіднасці беларускага маўлення, а таксама прапановы класіфікацыя канструкцый ГМ, якія разумеюцца намі як рознаўзроўневыя моўныя адзінкі (МА) (кадыфікаваныя і некадыфікаваныя), што выдзяляюцца стылістычна пад уплывам пэўных умоў і забяспечваюць функцыянаванне іх пераважна ў вуснай форме нацыянальнай мовы. Такія ўмовы традыцыйна называем нязмунанасць акта камунікацыі, непасрэдна ўдзел у гэтым акце. Параграфы раздзела прысвечаны агляду літаратуры па акрэсленай праблеме ў беларускім мовазнаўстве, яе даследавання на сучасным этапе, а таксама вызначаюцца семантычны аб’ём зыходных паяццяў, прытым улічваюцца шматаспектнасць іх лінгвістычнага зместу. Трэці параграф “Вывады” з’яўляецца падагульненнем першых двух, у якім адзначаецца, што ў беларускім мовазнаўстве зроблены спробы сістэмнага вывучэння беларускай народна-гутарковай мовы, аднак літаратурнае гутарковае маўленне не атрымала грунтоўнага аналізу ўсё ж такі да цяперашняга часу. Спецыфіка адлюстравання ГМ у ММТ зводзіцца да таго, што элементы ГМ перадаюць у тэксце (кантэксце)

разнастайныя функцыянальна-стылістычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні слоў, словазлучэнняў, сказаў, бо свядомае, мэтанакраванае выкарыстанне сродкаў гутарковага стылю матывуецца мастацкімі задачамі пісьменніка.

Другі раздзел “Экспрэсіўная лексіка як састаўны элемент вусна-гутарковага маўлення і яе функцыі ў творах М.Зарэцкага” прысвечаны разгляду лексічных асаблівасцей вусна-гутарковага маўлення і іх стылістычных функцый у творах прэзідэнта і драматурга ЛА ў мове твораў М.Зарэцкага арыентаваны пераважна на экспрэсіўнасць, вобразнасць, ацэнчанасць і эмацыянальнасць, якія побач з намінацыйнай функцыяй выконваюць у творах пісьменніка разнастайныя канатацыйныя функцыі, з’яўляючыся разнавіднасцямі экспрэсіўнай функцыі.

У панярэдніх заўвагах падкрэсліваецца, што вусна-гутарковая лексіка ўключае ў сябе галоўным чынам агульнаўжывальныя паняцці, якія абазначаюць з’явы бытавога жыцця, прыроды, грамадства, адносіны людзей, асабліва праз выражэнне свету эмоцый і адчуванняў. Асноўны фонд названай лексікі складаюць экспрэсіўныя словы, або экспрэсемы (экспрэсівы), якія маюць дадатковыя вобразныя, эмацыянальна-ацэнчныя адценні ў літаратурна-мастацкім творы, з’яўляюцца сродкам рэалізацыі прагматычных задач, што заключаюцца ў павелічэнні ўплывовай сілы, накіраванай на эмацыянальнае ўздзеянне.

У параграфі “Словы з экспрэсіўным значэннем” выдзелены дзве лексіка-семантычныя групы (ЛСГ) дзеясловаў руху і маўлення як найбольш пашыраныя, наглядныя і змястоўныя ў творах М.Зарэцкага.

1. ЛСГ дзеясловаў з агульным значэннем ‘перамяшчэнне ў прасторы’, дзе ў якасці нейтральных слоў-ідэнтыфікатараў выступаюць дзеясловы: *ісці, бегчы, увайсці, сесці, легчы* і г.д. Даная група дзеясловаў выкарыстоўваецца пісьменнікам не толькі для паказу хады чалавека, яго руху і перамяшчэння, але і для раскрыцця асаблівасцей фізічнага і псіхічнага стану герояў: *рашучасці, упэўненасці і інш.* Такія словы выражаюць тонкія сэнсавыя адценні, выказваюць розную ступень інтэнсіўнасці дзеяння, паказваюць на абмежаванасць сферы свайго ўжывання. Гэтыя паняцці М.Зарэцкі перадае словамі: *пасунуцца (падсунуцца), падацца; патупаць, патрусіць (трусіцца), прыцюпаць, кльпаць, калдыбаць (кандыбаць); сігаць, (па)шыбаваць; шлёпаць, пляхаць; шлындаць, бадзяцца, блындаць (блэндаць), сноўдацца; уляцець, кинуцца (ўкинуцца), лутсануць, смалць, прысылаць; паваліць, высылаць, рассылацца; уваліцца, перціся (уперціся, прыперціся), урынуцца; сыскацца і інш., якія сустракаюцца літаральна ў кожным творы аўтара.*

У даследаванні аналізуюцца фрагменты з экспрэсівамі, якім уласціва акалічнаснае значэнне мэты, дзеясловы руху з канатацыйным кампанентам (КК) “інтэнсіўнасць”, экспрэсіўныя лексічныя адзінкі (ЭЛА) з экстрэнсіўным значэннем,

а таксама розныя маўленчыя аказіянальна-экспрэсіўныя лексемы, што выступаюць як кантэкстуальныя сінонімы да агульнапрынятых, узуальных, з'яўляюцца толькі ў канкрэтным кантэксце з дадатковай вобразнай інфармацыяй.

2. ЛСГ дзеясловаў са значэннем рэпрэсіўнага маўленчага ўздзеяння, ідэнтыфікуемая дзеясловамі *гаварыць, расказваць, крычаць, сварыцца* і інш. Гэтакія дзеясловы гаварэння ў літаратурна-мастацкіх творах М.Зарэцкага пададзены як стылістычныя паралелі: *агаласіць, загарляць, галёкаць; падтакваць, лапатаць, сыкнуць, прасінець, прапішчаць; пацягнуць, зацягнуць, працягнуць, цягнуць, заводзіць, выводзіць; сыпацца, плаць, пляхаць; мармытаць, бурчаць (буркнуць); вярці, трапацца, плесці, брахаць, плявузгаць, аднеквацца, хэхэкнуць* і інш.

Для характарыстыкі сілы гучання М.Зарэцкі ўжывае такія дзеясловы-экспрэсівы, як *агаласіць, грывнуць, галёкаць* і інш.; для перадачы акта гаварэння з фізіялагічнага боку – дзеясловы *шапялявіць, шамаць* і інш., якія перадаюць індывідуальныя асаблівасці вымаўлення чалавека, часцей за ўсё моўныя дэфекты з самага нараджэння; для характарыстыкі большай выразнасці, дакладнасці вымаўлення – ЭЛА *мармытаць, бурчаць* і інш. Пэўнае месца ў творах М.Зарэцкага займае група дзеясловаў, звязаная з характарыстыкай тэмпу вымаўлення і танальнасці гучання, – *пацягнуць, працягнуць, выводзіць, рылець* і інш. Для характарыстыкі афарбоўкі гучаў М.Зарэцкі ўжывае ў сваіх творах лексемы *прасінець, сыкнуць, прапішчаць*, а таксама адвыклічнікавыя, гукапераймальныя дзеясловы і дзеяслоўныя формы – *аднеквацца, падтакваць, хэхэкнуць, заххэкаць* і інш. Належнае месца ў творах пісьменніка маюць кантэксты са стылістычнымі паралелямі, дзе экспрэсівы ўжытыя ў значэнні 'гаварыць без сэнсу, недарэчна'. Гэта такія, як *лапатаць, трапацца, плявузгаць, раздабарваць, вярці* і інш.

У параграфі "Словы з вобразна-экспрэсіўным значэннем" аналізуюцца вобразна-характарыстычныя лексемы, якія абазначаюць розныя дзеянні і працэсы, найперш выдзяляюцца дзеясловы маўлення і дзеясловы-экспрэсемы, што непасрэдна выяўляюць прыёмы і спосабы глядзення.

1. Дзеясловы маўлення з кампанентам вобразнасці ў іх аснове ствараюць значны экспрэсіўны эфект у творах М.Зарэцкага. Гэта часцей семантыка-метафарычныя матывацыі са згорнутым вобразам з'явы (канцэптам), метафарычная вобразнасць якіх прадугледжвае наяўнасць дастаткова жывога і яркага ўяўлення аб прадмеце ці з'яве, прыметы якога пераносяцца на іншую з'яву. Тут аналізуюцца сказы з такімі функцыянальна-тэкставымі дзеясловамі, як *муркнуць, крактануць, рыкануць, адпаліць, адрэзаць, затарыбаніць, загудзець* і інш.

2. Дзеясловы-экспрэсемы, што непасрэдна выяўляюць прыёмы і спосабы глядзення, – найбольш распаўсюджаны клас вобразных экспрэсіваў у творах М.Зарэцкага, праз якія даследуецца душа чалавека, яго псіхалагічны, фізічны стан,

паводзіны ў розных сітуацыях і г.д.

Адлюстроўваючы прыёмы і спосабы “глядзення”, пісьменнік выкарыстоўвае семантычныя вытворныя пры намінацыі лексем, метафарычная вобразнасць якіх прадугледжвае менавіта “праекцыю пэўных прымет, што належаць ці прыпісваюцца аднаму дэнаматыўнаму класу, на прадмет ці з’яву іншага дэнаматыўнага класу.”¹ Такая праекцыя ўспрымаецца праз прызму актыўнага, часта інтэнсіўнага, фізічнага дзеяння, што прыводзіць да ўзнікнення ў змесце слова ацэначных і эмацыянальных сузначэнняў, дзякуючы якім становіцца магчымай бясконца разнастайнасць экспрэсіўнай афарбоўкі дзеянняў і працэсаў. Для аналізу ўзяты тэксты з дзеясловамі *бліскаць, працяць, упіцца, абдаць, поўзаць, сляшчыць, шчупаць, агарнуць* (поглядам) і інш.

У параграфі “Словы з эмацыянальна-ацэначным значэннем” разглядаецца шматлікая група слоў з эмацыянальна-ацэначнай функцыяй у творах М.Зарэцкага, якую мы разбілі на 3 падгрупы: 1) лексемы, што выражаюць эмацыянальную ацэнку ў намінацыйным значэнні (намінацыйна-ацэначныя і эмацыянальныя словы); 2) лексемы, якія выражаюць эмацыянальную ацэнку ў агульнамоўных пераносных, фігуральных значэннях (метафарычныя эмацыянальна-ацэначныя словы); 3) лексемы, што выражаюць эмацыянальную ацэнку з дапамогай адпаведных афіксаў (формы суб’ектыўнай ацэнкі).

1. Намінацыйна-ацэначныя словы, што сваімі намінацыйнымі значэннямі кваліфікуюць прадмет, з’яву са станючага ці адмоўнага бакоў (*дурны, шалёны, звар’яцелы, бандыт, плюгавы, крывы, цудоўны і інш.*). Выражаная такімі словамі ацэнка перш за ўсё інтэлектуальна-лагічная, а ўжо сам характар прадметнага зместу вызначае іх эмацыянальную афарбаванасць. Спецыялізацыя намінацыйна-ацэначных эмацыянальных слоў падвярджаецца яшчэ тымі абставінамі, што ўжываюцца яны толькі ў строгай адпаведнасці з мэтай выказвання. Больш выразна ацэначны момант выражаны ў прыметніках і прыслоўях, якія абазначаюць непасрэдна якасці і прыметы:

Прадставілася будучае жыццё – *смутнае, гаранашнае*, а ў вушах зноў зазвінела... (“Адкупіўся”); Прышоў Мікіта – *оужы хлапчына з масянжовым тварам, троху сутулаваты, унурысты і маўклівы*. (Тамсама); І ён [Г’вардыян] завёў *станавіта, мудрона*, як такі і належыць *сур’ёзнаму разважліваму чалавеку*. (Тамсама); Затрапятала сэрца *соладка, вольна*. (“На маладое”).

2. Метафарычныя словы, якія выражаюць якасную і эмацыянальную ацэнку прадмета, таксама ўключаюцца ў склад эмацыянальна-ацэначнай лексікі. Яны выступаюць у функцыі ацэначных не ў прамых значэннях, а ў пераносных,

¹ Черемисина М.И. Экспрессивный фонд и пути его изучения // Актуальные проблемы лексикологии и словособразования. – Вып. 8. – Новосибирск: НГУ, 1979. – С. 9.

фігуральных. Індывідуальна-аўтарскія метафары, уяўляючы сабой надзвычай суб'ектыўнае і індывідуальнае пераасэнсаванне слова, могуць быць апраўданыя і зразумелыя толькі ў пэўнай маўленчай сітуацыі, у пэўным кантэксце. Іх існаванне абмежавана рамкамі данага моманту гаворкі, сітуацыйным кантэкстам.

Ацэначная выразнасць слоў данай групы абумоўліваецца, па-першае, прадметна-лагічным зместам і, па-другое, фігуральнасцю, вобразнасцю. У лексічным значэнні (ЛЗ) метафарычных эмацыянальна-ацэначных слоў змяшчаецца, як правіла, параўнанне, супастаўленне абазначаемых імі прадметаў, з'яў, працэсаў і г. д., што робіць метафарычныя словы з боку эмацыянальнай экспрэсіўнасці больш яркімі, моцнымі, чым іх намінацыйна-ацэначныя эквіваленты. Напрыклад:

Кожная няўдача, памылка, кожная нават зусім нязначная затрымка ў рабоце нагадвае яму [Карызне] пра грозныя, навеслыя над ім грахі мінулага, пра цёмныя справы з сям'ёй і кідае яго ў ліхаманкавую *гарачку*. ("Вязьмо"); Але самая думка аб магчымай безгрунтоўнасці ўсяго ягонага страху дужа пацяшае яго, і ён [Карызна], напружана перагнуўшыся наперад, нібы ў яго раптам закалола ў жывот, пачынае смяцца дробным, сакаглівым смехам – першым смехам за ўвесь час, як пайшла па свеце гэта страшная згубная *заматуха*. ("Вязьмо").

У творах М.Зарэцкага адводзіцца значнае месца семантычным назоўнікам-характарыстыкам асобы. Метафарычныя ЛСВ захоўваюць семантычную матываванасць намінацыйнымі значэннямі, за кошт чаго ствараецца кантрастнасць паміж пераносным і прамым ЛСВ аднаго і таго ж слова. Паколькі характарыстыка прыпісваецца суб'екту, які валодае той ці іншай уласцівасцю, прыметай, КК "экспрэсіўнасць" актуалізуе ступень пэўнай уласцівасці ці прыметы. Напрыклад:

Мікола. Ты хто такі?

Іўка. А ліха ведае. На розную патрэбу... Так, нейкае *заткала*. ("Белыя ружы"); Яво зразумела... Чалавек сталы, заможны, ён вагу мае, а не то што *дрындзушка* якая!... ("У віры жыцця"); А каму горш за ўсё не скажа Марылька пра свайго Васілька, дык гэта свайму мужыку-Ахрэму даўгалыгаму, *чаллі* нялюбай. ("На маладоё"); А мне здаецца, што я і цяпер кахаю тую маленькую... *авечачку*, што яна недзе ёсць, толькі я не знайшоў яе. ("Белыя ружы");

М.Зарэцкі ў сваіх творах шырока скарыстоўвае словы з эмацыянальна-ацэначнымі суфіксамі. Яны служаць там пэўным крытэрыем ацэнкі прадметаў і з'яў навакольнай рэчаіснасці, з'яўляюцца крыніцай афектыўнага ўздзеяння на іншых людзей, сродкам самасцвярджэння іх у наваколлі. Структура, прырода, характар асновы, з якімі спалучаюцца такія словы, – усё гэта прадвызначае шырокі дыяпазон розных эмацыянальных адценняў.

У творах празаіка памяшальна-ацэначнае значэнне маюць назоўнікі з суфіксамі *-ок (-ёк)*, *-ык (-ік)*, *-эц (-ец)*, *-очак (-ёчак)*, *-іц (-ыц)*, *-очк -эчк*, *-атк -ятк*, *-утк*, *-інк (-ынк)*, *-ейк* і інш. Вельмі часта выкарыстоўваюцца такія назоўнікі найперш у дзіцячым маўленні, у творах адрасаваных дзецям, надаючы выказванням цёплыя, пяшчотныя, ласкальныя адносіны. Напрыклад:

У роспачы туліўся [Сцёпка] *галавёнкай* да бацькавых грудзей. ("Бацькаў сын"); На снім змарнелым *тварыку* ён выдаецца недалужна-ўзнятай дзюбкай. ("Двое Жвіроўскіх"); Вочы – не вочы, а *зайчыкі* – гарэзныя, спрытныя. (Тамсама); У мяне ж таксама *дзеткі*. Многа іх ёсць. ("Смерць"); Храбры *карузлік* засароміўся, *воцкі* ўтупіў. (Тамсама); Ціху, *дзядулька*, не плац!.. А то цёця пукелкі ве дасць... (Тамсама).

У дысэртацыі таксама аналізуецца назоўнікі з дэмінутыўнымі суфіксамі, якія выступаюць у спалучэнні з прыметнікамі, дзе прыметнікі з памяшальна-ацэначнымі суфіксамі далучаюцца да назоўнікаў без такіх суфіксаў.

У параграфе "Словы з эмацыянальным значэннем" даследуюцца інвектывы, перш за ўсё вакатыўныя, як непасрэдны сродак маўленчых зносін паміж героямі ў творах М.Зарэцкага, а таксама ласкальныя звароты са станоўчымі, жыватворнымі эмоцыямі.

У "Вывадах" падагубляецца сказанае ва ўсім раздзеле і сканцэнтравана ўвага на тым, што экспрэсіўная лексіка як неад'емны элемент вусна-гутарковага маўлення ў літаратурна-мастацкіх тэкстах М.Зарэцкага адрозніваецца асаблівай выразнай сілай, здольнай выклікаць стылістычнае ўражанне, надаваць маўленню патрэбны тон, эмацыянальную насычанасць і афектыўнасць, увогуле выклікаць у рэцыпіента неабходную рэакцыю.

У III раздзеле дысэртацыі "Гутарковая фразеалогія і яе функцыі ў творах М.Зарэцкага" разглядаюцца структура-семантычныя і функцыянальна-стылістычныя асаблівасці ФА ў творах празаіка. У папярэдніх заўвагах адзначаецца, што размоўная фразеалогія ўяўляецца як найбольш распаўсюджаны стылістычны пласт ФА. Гэта глумачыцца тым, што развіццё мовы адбываецца спачатку ў жывым маўленні і таму размоўная фразеалогія, якая ўзнікла і функцыянуе ў гэтым маўленні, найбольш распаўсюджаная ў параўнанні з іншымі пластамі. Празмерную яе прадуктыўнасць можна глумачыць і тым, што кароткія трапныя выразы і фразеалагізмы складаюць адметную асаблівасць народнай мовы.

Параграф "Экспрэсіўная функцыя гутарковых фразеалагізмаў" выяўляе прыёмы стылістычнага выкарыстання экспрэсіўных фразеалагізмаў у творах М.Зарэцкага. У прыватнасці, адзначаецца, што экспрэсіўныя ўстойлівыя словазлучэнні выконваюць у ММТ найперш вобразна-выяўленчую (выразную) функцыю, паколькі даюць колькасна-якасную характарыстыку асоб, прадметаў, з'яў, здольную ўзмацняць або паслабляць інтэнсіўнасць дзеяння ці прадмета і г.д. Трэба адзначыць, што экспрэсіўнасць характэрна для большасці гутарковых

фразеалагізмаў, паколькі сама іх форма выражэння прадугледжвае значэнне зніжанаасці, непасрэднасці, неафіцыйнасці, уласцівых беларускаму вуснагутарковаму маўленню. Менавіта такія ФА з'яўляюцца важным сродкам стварэння гутарковасці ў літаратурна-мастацкім творы.

Сема ўзмацняльнасці ў сэнсвай структуры многіх фразеалагізмаў у творах М.Зарэцкага з'яўляецца паказчыкам іх экспрэсіўнасці. Сэнсавы змест такіх фразеалагізмаў перадаецца словазлучэннем, абавязковым кампанентам, якога выступаюць словы *вельмі, моцна, надзвычайна, самы* і інш. Прывету інтэнсіўнасці як інтэгральны элемент значэння змяшчаюць фразеалагізмы розных разрадаў:

Яму [Галілею] мала таго, што чуе ён *дзень у дзень* на розных сходах ды мітыягах, яму мала таго, што бачыць ён сам на свае ўласныя вочы ў Сіўцы... ("Вязьмо"); Адылі раптам суняўся, з нечаканай круткасцю завярнуўся на месцы і стаў перад Зеленыком *твар у твар*. (Тамсама); Але дзеду Піліпу *дада* добрага чосу Вера Засуліч – што, бабы хіба не гэтка самыя людзі і грамадзяне? – дык дзед Пілін змоўк і з дэманстрацыйнай безуважнасцю закурыў сваю вялізную старасвецкую піпку. (Тамсама).

Экспрэсіўнасць многіх фразеалагізмаў ствараецца не адной наяўнасцю ўзмацняльнага значэння ў іх сэнсвай структуры, таму яе нельга разглядаць толькі як семантычную катэгорыю. Паколькі экспрэсіўнасць фразеалагізмаў мае інгэрэнтны характар, крыніцы яе могуць быць самыя розныя. Гэта і фразеалагізмы з ацэначным значэннем, што адначасова з'яўляюцца яркім сродкам моўнай выразнасці (экспрэсіўнасці), і фразеалагізмы з абагульнена-метафарычным значэннем, якім уласціва змацывальнасць, і іншыя сродкі. Напрыклад:

І ў к а (таемна). Круціцца яна троху. Мужыка, значыць, *водзіць за нос*. ("Белыя ружы"); Можна, з гэтага і пайшло, можна, проста жаданне казырнуць, *падцерці нос* фанабэрыстаму Сіўцу штурхнула іх на раптоўную рашучасць, але загудзелі раптам сівалпаўскія актывісты, каб не чакаць Сіўца, не марудзіць, а ўзяць ды арганізаваць свой асобны сівалпаўскі калектыў. ("Вязьмо"); *Б а р б а р а* (Дудзіну) ...Лыткі як пераб'юць, дык не будзе дужа *нос задзіраць*. ("Віхор на балодзе"); Заруба, відаць, чагось забавіўся ў палацы і потым, пабачыўшы, што справа кенская, *даў драла*. ("Ворагі").

У параграфі "Фразеалагізмы з функцыяй вобразнага наймення" адзначаецца, што функцыю вобразнага выказвання ў творах М.Зарэцкага выконваюць фразеалагізмы з жывой унутранай формай – вобразным уяўленнем, якім матывуецца фразеалагічнае значэнне. Гэта найперш вобразныя фразеалагізмы-кампаратывы, што ўзніклі з былых параўнальных зваротаў ці даданых параўнальных частак складаных сказаў:

– Во, гэта хвацка! Чыкрыжыць, як рэпу грызе. (“Вязьмо”); Абцярэбім усё на першы нумар. Не бойся, Сымонка!.. За мной як за каменнай сцяной... Пхэ!.. (Тамсама); *Б а р б а р а*. Спіць мой Мяркулавіч як пянку прадаўшы. (“Віхор на балоце”).

Найбольшай вобразнасцю ў творах М.Зарэцкага валодаюць фразеалагізмы, утвораныя з адпаведных свабодных словазлучэнняў бытавога характару, на фоне якіх яны ўспрымаюцца як жывыя метафары. Такія ФА маюць найбольшы “казфіцыент вобразнасці” (У.П.Жукаў), паколькі могуць быць супрацьпастаўлены адпаведнаму свабоднаму словазлучэнню і прадвызначацца экспрэсіўнасцю і функцыянальна-стылёвай афарбоўкай. Параўнаем:

Там, далёка-далёка, яны саўюць гняздзечка сабе, будуць шчасліва жыць удваёчку, ніхто не пакрыўдзіць іх, не ашукае. (“Толы звер”); Гэта ж трэба сказаць – усю вёску ў кулаку трымаў. (“Цішка Бабіль”); Краваніўца! Эксплуататар! Годзе кроў нашу піль! Мінулася тваё панства! (Тамсама); *І ў к а*. Яспеспіна А як падыдзе, выпхнешся наперад і – тыц яму ў зубы. На, панок... падав... падарунак... (“Белья ружы”).

Функцыю вобразнага наймення ў творах М.Зарэцкага выконваюць і фразеалагізмы з нерэальным вобразам у іх аснове, з алагічнымі сувязямі паміж кампанентамі – дэактуалізаванымі словамі, калі іх разглядаць на ўзроўні МА свабоднага ўжывання. Узнікненне такіх ФА – плён народнай фантазіі, што абумоўлівае іх шырокае ўключэнне ў творы пісьменніка:

... Як бачыш, што каторая троху прыхільна да нашае справы, дык ужо і *трымай на воку яе*. (“Вязьмо”); Што я мяшаў яму катораму абжывацца? Што я яму катораму *свет завязаў*? (Тамсама); Любачка, ен [Прагор] горшы за ўсякага кулака. Ён увесь Сівец баламуціць... Ён гэты калгас *жыўцом бы праглынуў*... (Тамсама).

У параграфі “Стылістычная роля фразеалагізмаў з ацэначным значэннем” разглядаюцца найбольш прадуктыўныя мадэлі ацэначных ФА ў творах пісьменніка, іх стылістычная абумоўленасць. Ааналіз зводзіцца да таго, што фразеалагізмы з ацэначнай функцыяй у творах М.Зарэцкага ўжываюцца для якаснай характарыстыкі асоб і прадметаў, выражэння мадальных ацэнак і аўтарскіх адносін да выказвання. Найбольшая ступень экспрэсіі праяўляецца ў ФА якаснай характарыстыкі асобы з ацэначным характарам, паколькі значная іх частка семантычна накіраваная на чалавека, адлюстроўвае яго ў розных аспектах, з розных бакоў. Найперш гэта іменныя і ад’ектыўныя фразеалагізмы ў творах М.Зарэцкага, якія надзвычай якасна характарызуюць асобу ці прадмет:

Зірнуўшы ў твар Цішку, можна было адразу зразумець, што гэты чалавек, як той жака, *сам сабе на ўме*. (“Цішка Бабіль”); Гвардыян, праўда, ведае добра, за што мсціцца яму “зладзюга Шыбянок”, ён не забыўся яшчэ, што гэта з яго лёгкай рукі пайшоў той – *голы як бізун* – у невядомы свет шукаць невядомае долі.

(“Вязьмо”); *І ў к а*. Як свае мазалі. Не любіў я іх, *сукіных сыноў*. (“Белья ружы”).

Функцыю якаснай характарыстыкі ў творах М.Зарэцкага выконвае і шматлікая група дзеяслоўных фразеалагізмаў, ускладненых якасна-ацэначным патэнцыялам. Такія ФА спалучаюць у сабе ацэначнае значэнне, што выражае якасную прымету з катэгарыяльным значэннем дзеяння, працэсуальнасці. Напрыклад:

Ён ведае, што іх з Віктарам *вадой не разальеш*, і такое заўзятае каханне яму вельмі імпануе. (“Вязьмо”); Хм... тик... забытаўся ты, браце мой, *залез у нерат*... Выходзіць, што цябе раскулачылі? Ха-ха-ха... (Тамсама); Нашто дарма *языком маюць*. Крыкам нікага сэнсу не дойдзеш... (Тамсама); *Ю з і к*. Кінь ты, Мікіта! Нам з табой трэба справай займацца, а *брынды быць* заўсёды насеем! Хадзем! (“Ная”).

Ацэначную функцыю ў творах М.Зарэцкага выконваюць прыслоўныя фразеалагізмы. Але гэта функцыя ў іх не непасрэдная, а апасродкаваная, бо яны характарызуюць не асобу, а яе дзеянне і ўжо праз дзеянне адлюстроўваюць асобу як носьбіта гэтага дзеяння, ці інакш кажучы, развіваюць у сабе атрыбутыўна-прэдыкатыўныя катэгарыяльныя ўласцівасці, ад’ектыўнае катэгарыяльнае значэнне. Тыповымі прыкладамі такога ўжывання ФА з’яўляюцца наступныя:

У невялікім пакоі, што *селяцоў у бочцы*, людзей панабіта было. (“Бель”); Гаварыла яшчэ Тацяна, Вера Засулч сказала некалькі слоў, ледзь стрымліваючы сваё ўзрушэнне ад нядаўняга скандалу, сказала без запалу, без энергіі, так *дзелягадзіся*. (“Вязьмо”); ... Ці ведаеш ты, што гэта – селянін? Што больш ты марудзіш з ім, то ты менш чаго зробіш. *Раз-два і ў дамкі*. Ці праўда, Цівунчык? (Тамсама).

У параграфе “Эмацыянальная функцыя гутарковай фразеалогіі” ўвага засяроджваецца на тым, што ФА з эмацыянальнай функцыяй шырока пададзеныя ў творах М.Зарэцкага, які перш за ўсё насычае імі дыялогі і ўнутраныя маналогі, што звязана з экстралінгвістычнымі фактарамі – канкрэтнымі сітуацыямі, якія нараджаюць такія ўстойлівыя словазлучэнні.

Сярод эмацыянальных ФА ў мове твораў пісьменніка асобнае месца займаюць выклікавыя фразеалагізмы. Выражаючы розныя чалавечыя пачуцці, выклікавыя ФА хоць і не валодаюць намінацыйнай функцыяй, але, як і словы-выклічнікі, “маюць усвядомлены калектывам сэнсавы змест” (В.У.Вінаградаў), звязаны непасрэдна са зместам дыялога і, такім чынам, максімальна арыентаваныя на камунікантаў альбо на сітуацыю больш агульнага характару. Гэта імпліцытныя сужэнні, якія і выклікаюць аднаведную эмацыянальную рэакцыю, падобна да таго, як мадальна-ацэначныя рэплікі побач з імпліцытна выражаным у іх (больш ці менш разгорнутым) сужэннем афарбаваныя эмацыянальна. Напрыклад:

– Уцёк, *трасца яго матары*. Ну, добра, трапіць ён калі-небудзь нам у рукі... Пойдзем, хлопцы! (“У Саўках”); 2 – *г і д а л а к о п*. А, *трасца на яе!* Даскачацца... (“Белья ружы”); Не ідуць, *ліха на іх!* Не прыносяць! Праўда, што прыходзяць

часам, але па іншае... ("Вязьмо"); Жраць хочацца. Здаецца, быка б з'еў... Вунь, Смоўж халера на яго, яўляцца ўжо надумаў... Га, Смоўж?... ("У Саўках").

Эмацыянальную функцыю ў творах М.Зарэцкага выконваюць і фразеалагізмы, арганізаваныя па мадэлі двухсастаўных сказаў. Звычайна такія ФА спалучаюць у сабе некалькі функцый (у тым ліку і намінацыйную), што вельмі эфектыўна сказваецца на стварэнні экспрэсіўнай насычанасці, патэтычнай "сюжэтнасці", генетычна звязанай з канкрэтнай жыццёвай сітуацыяй. Напрыклад:

Карызна чуў, як усё *нутро* ў яго *гарыць* у пякучым агні шалёнае злосці ("Вязьмо"); Яна адразу знайшла вачмі Сымона Карызну і наслала яму такую слаўную ўсмешку, што ў яго *зайшлося сэрца* ад прыемнасці ("Вязьмо"); З гэтых слоў навеяла на Зеленюка едкай, задушлівай тхлінай сялянскае псіхікі, атручанае гангрэнознаю гніл्लо старога ладу, і ў яго *сціснулася сэрца* з жалю і агіды. (Тамсама).

Трэба адзначыць, што эмацыянальную функцыю ў творах М.Зарэцкага выконваюць і фразеалагізмы жэставага паходжання, г. зн. такія, якія называюць адпаведны ўнутраны стан чалавека паводле знешняга выразішка гэтага стану – жэсту, мімікі:

Андрэй *вокам не міргнуў* – па-ранейшаму стрымана ўсміхнуўся і глядзеў на Карызну мала не з той самай паблжлівасцю, як на Веру. ("Вязьмо"); І *стораж разеў рукамі*. ("Спакуса"); Дзядок перш здзіўлена *вылуніў вочы*, потым хацеў усміхнуцца, але абдумаўся і замест гэтага напусціў на сябе дзелавы выгляд. ("Вязьмо").

У "Вывадах" падагульняецца даследаванне ва ўсім раздзеле і асобна заўважаецца, што гутарковая фразеалогія выкарыстана пісьменнікам пераважна ў мове персанажаў, у размоўным мікракантэксце. Невялікая колькасць яе зафіксавана і ў нейтральным кантэксце аўтарскай мовы. Як правіла, такія ФА выступаюць з жывой унутранай формай, з рэальным ці нерэальным вобразам у іх аснове. На фоне суадносных свабодных словазлучэнняў яны ўспрымаюцца як метафары, таму валодаюць абсалютнымі выяўленча-мастацкімі якасцямі, што надаюць маўленню вобразнасць, эмацыянальнасць, лакалічнасць і выразнасць.

У чацвёртым раздзеле дысертацыі "Сінтаксічныя асаблівасці элементаў вусна-гутарковага маўлення ў творах М.Зарэцкага" даследуюцца марфалагічна-сінтаксічныя адзінкі гутарковай мовы, ужытыя ў аўтарскай мове і дыялогах твораў М.Зарэцкага. У аўтарскай мове найбольш прадуктыўнымі, з пункту погляду фармальнай арганізацыі, з'яўляюцца канструкцыі з інверсійным парадкам слоў (разглядаецца інверсія дзеяслова-выказніка і інверсія азначэння), а таксама канструкцыі з пропускам і паўторам структурных элементаў.

Больш экспрэсіўныя ў аўтарскай мове М.Зарэцкага элітычныя сказы з пропускам выказніка. Такія сказы не толькі надаюць кантэксту гутарковы характар, імгуюць жывую, натуральную гаворку, але і выкарыстоўваюцца з мэтай дэталізацыі апавядання, больш дакладнага апісання суб'ектаў названага ў

папярэдняй канструкцыі дзеяння. Напрыклад:

...Шчыра любіў яе, так, як можна любіць. І яна яго таксама. *Бывала, дзень – праца, а ўночы – часіны каханьня.* І праца была ніпачым.

А потым – расстанне. У салдаты ўзялі... (“У вёры жыцця”).

У дысертацыі падрабязна разглядаюцца кантэкстуальна-няпоўныя канструкцыі з незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй дзейніка, пропускам падпарадкавальных злучнікаў (ці злучальных слоў). Таксама звяртаецца ўвага на канструкцыі з паўторам структурных элементаў, якія з’яўляюцца карэлятамі разгледжаных вышэй сінтаксічных адзінак (СА) з пропускам моўных кампанентаў.

Такія канструкцыі перадаюць разнастайныя ЛА і ЛСВ. У аўтарскай мове твораў М.Зарэцкага сярод шматлікіх мадыфікацый членаў сказа пераважае паўтор выказніка з удакладняльнымі ці дапаўняльнымі кампанентамі, дзякуючы чаму расповед набывае сэнсавую паўнату, ці без іх:

І вось найшла тады на Лясніцкага цудоўная ціхасць, апала абурэнне, *нібы адляцела* некуды ўсё, што было там на сходцы, *нібы ён сам адляцеў* на лёгкіх нячутных арэлях ад усяго гэтага тлуму, пакінуў недзе далёка-далёка – цьмяным туманам – усё, што ўстае непаразуменнем цяжкім перад свядомасцю (“Спецжкі-дарожкі”).

Прыведзеныя СА, выкарыстаныя пісьменнікам, з’яўляюцца сродкам удакладнення, дэталізацыі дзеяння ці стану, разам з тым садзейнічаючы больш цэласнаму, вобразнаму ўспрыняццю кампанентаў выказвання рэцыпіентам.

Таксама разглядаюцца канструкцыі з паўторам сінтаксічных пазіцый дзейніка, азначэння, акалічнасці і дапаўнення. У складзе дыялогаў твораў М.Зарэцкага ўжываюцца сінтаксічныя канструкцыі, пашыраныя ў гутарковай мове (пытальныя, клічныя, пабуджальныя, няпоўныя сказы, звароткі і інш.), у выніку чаго мова дзейных асоб становіцца больш жывой, дынамічнай, вобразнай. Значае месца ў параграфу адводзіцца разгляду лексічнага паўтору ў рэпліках дыялога як фактычна пабудаваная паводле правілаў гутарковай мовы другая рэпліка, якая выражае экспрэсіўную рэакцыю на сказанае, мае ў якасці сваёй структурнай асновы тыя ці іншыя словы (спалучэнні слоў) першай рэплікі і падпарадкоўваецца яе форме.² Паўторы выкарыстоўваюцца М.Зарэцкім пры самых разнастайных сэнсавых узаемаадносінах рэплік. Адметнасць паўтораў заключаецца ў тым, што яны заўсёды маюць экспрэсіўную афарбоўку і ўжываюцца са значэннем сцвярджэння або адмаўлення, выражаючы таксама мадальныя адносіны да сказанага. Асобна заўважым, што кожны тып паўтору ў дысертацыі лінгвістычна каменціруецца.

² Курбека А.В. Паўторы ў рэпліках дыялога: На прыкладзе твораў Івана Мележа // Роднае слова. – 1998. – № 8. – С. 77.

У "Вывадах" акцэнтуюцца ўвага на тым, што гутарковыя СА ў творах М.Зарэцкага прадстаўлены даволі шырока. Трэба адзначыць, што яны структурна эквівалентныя гутарковым канструкцыям у сучасным беларускім вусна-гутарковым маўленні, бо і тым, і гэтым уласцівая свабода як у структурным афармленні МА, так і ў выкарыстанні іх у выглядзе гатовых сродкаў. Разам з тым канструкцыі гутарковага маўлення, якія ўжываюцца ў ММТ, маюць істотнае адрозненне ад сваіх першасных эквівалентаў. Гэта тлумачыцца той асаблівасцю, што функцыя СА у гутарковай мове галоўным чынам інфармацыйная. У літаратурна-мастацкім творы прааналізаваныя маўленча-структурныя адзінкі набываюць функцыянальную разнастайнасць, ствараючы гутарковую экспрэсію і выступаючы сродкам моўнай індывідуалізацыі дзейных асоб. Адрозніваючыся шырокай функцыянальнай накіраванасцю ў літаратурна-мастацкім тэксце, такія канструкцыі найбольш распаўсюджаныя ў прастай мове персанажаў.

У заключнай частцы падводзіцца асноўныя вынікі даследавання. Структурна-семантычны і функцыянальна-стылістычны аналіз выкарыстання літаратурна-гутарковых і народна-дыялектных слоў і іх форм, фразеалагічных і сінтаксічных канструкцый у ММТ аднаго з вядомых беларускіх празаікаў 30-х гадоў XX ст. дазволіў зрабіць наступныя высновы:

1. У творах М.Зарэцкага сустракаецца значная колькасць элементаў беларускага вусна-гутарковага маўлення і беларускай народна-дыялектнай мовы, якія не супрацьпастаўляюцца агульнапрынятай, кваліфікаванай, кніжнай мове, а характарызуюцца непасрэднасцю, нязмушанасцю выказвання. Акрамя адлюстравання некаторых асаблівасцей народнай мовы, празаік пры неабходнасці выкарыстоўвае асобныя прыёмы літаратурнай мовы, якія ствараюць эфект гутарковасці. Гэта становіцца магчымым таму, што беларуская нацыянальная літаратурная мова ў пераважнай большасці сфарміравана на аснове народных гаворак [2].

2. Гутарковы (размоўны) стыль беларускай літаратурнай мовы, як і кожнай высокаразвітай мовы, абслугоўвае пераважна сферу бытавых зносін і рэалізуецца галоўным чынам у вуснай, дыялагічнай форме нацыянальнай беларускай мовы. Сучасная беларуская гутарковая мова звязана галоўным чынам з канкрэтнымі спосабамі мыслення, з патрэбамі непасрэдных зносін, таму ў ёй шырока ўжываюцца словы, якія маюць памету "разм." ("гутарк.") у слоўніках літаратурнай мовы, і абмежавана выкарыстоўваюцца абстрактная лексіка, кніжныя словы, тэрміны, што пацвярджаюць і творы М.Зарэцкага. З літаратурна-мастацкіх тэкстаў пісьменніка яскрава відаць, як праз элементы беларускай гутарковай мовы даходліва выказваюцца думкі, пачуцці, адзінкі. Такая функцыянальная асаблівасць гутарковага стылю сучаснай беларускай літаратурнай мовы абумоўлівае яго высокую экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць, якія ў

сваю чаргу выклікаюць актыўнасць экспрэсіўна-эмацыянальнага ўспрымання найперш гутарковай лексікі, фразеалогіі і сінтаксісу ў літаратурна-мастацкім тэксце [2].

3. У літаратурна-мастацкім тэксце элементы беларускай гутарковай мовы, як правіла, набываюць функцыянальную шматпланавасць. Поліфункцыянальнасць розных канструкцый з імі, акрамя таго, што яны з'яўляюцца сродкамі выражэння суб'ектыўна-мадальных рэакцый, зводзіцца пераважна да стварэння ў мове мастацкіх твораў вусна-гутарковай экспрэсіі, да характарыстыкі і індывідуалізацыі мовы дзейных асоб, афармлення своеасаблівага мастацкага тэксту (кантэксту), у якім вядзецца аб'ектываванае (з пункту погляду рэцыпіента) апавяданне [2].

4. Колькаснае адрозненне паміж канструкцыямі мовы мастацкіх твораў і адпаведнымі структурамі гутарковага маўлення тлумачыцца тым, што як бы шырока ні выкарыстоўваў пісьменнік разнастайныя элементы гутарковай мовы, іх састаў у літаратурна-мастацкіх тэкстах не можа быць неабмежаваны, паколькі мова мастацкай літаратуры мае свае кантэкстуальныя законы. Майстэрства М.Зарэцкага якраз і праяўляецца ва ўменні выбраць з вялікай колькасці элементаў гутарковага маўлення той неабходны мінімум, які ў спалучэнні з іншымі моўна-выяўленчымі сродкамі дазваляе па-майстэрску рэалізаваць задуманае. Таму, ствараючы мастацкі тэкст (кантэкст), пісьменнік не калькуе аўтаматычна жывую вусную гаворку беларусаў, а адбірае толькі тыя яе асаблівасці, якія, не перашкаджаючы ўспрыняццю тэксту, выконваюць характарыстычную і сюжэтную функцыі ў сапраўды зарэцкаўскіх творах [4 – 6].

5. Пры ўзнаўленні М.Зарэцкім у мастацкім тэксце лексіка-фразеалагічных і марфалага-сінтаксічных элементаў гутарковага маўлення назіраецца эстэтычная мадыфікацыя апошніх, таму яны набываюць у творах праява свасасаблівае структурнае афармленне і функцыянальную матывацыю. З гэтага вынікае, што ў мастацкім тэксце беларуская гутарковая мова выступае як імітаваная, таму яе трэба разглядаць перш за ўсё як аўтарскі прыём, які дапамагае пісьменніку ствараць натуральную, жывую моўную плынь і перадаваць праз асноўныя ўзроўні беларускай нацыянальнай мовы пэўныя стылістычныя адценні. Для рэалізацыі гэтага М.Зарэцкі ўводзіць у мову сваіх твораў (перш за ўсё ў дыялагічную) найбольш тыповыя асаблівасці беларускай гутарковай мовы [7– 8].

6. Агляд і супастаўленне розных лінгвістычных прац дазволіў зрабіць выснову аб неабходнасці шырокага даследавання лексіка-фразеалагічных і сінтаксічных гутарковых канструкцый як у творах беларускага пісьменніка М.Зарэцкага, так і іншых беларускіх пісьменнікаў. Такое даследаванне не толькі выявіць заканамернасці ўжывання структурных элементаў беларускай гутарковай мовы ў літаратурна-мастацкім тэксце ў прыватнасці, яно актуальнае і ў плане сістэмнага апісання вобразна-выяўленчых сродкаў мовы беларускай мастацкай літаратуры ўвогуле [1 – 8].

СПІС ПРАЦ, АПУБЛІКАВАНЫХ ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

Артыкулы ў часопісах:

1. Ячмянёва І.М. Пра некаторыя элементы сучаснага вусна-гутарковага маўлення ў творах М.Зарэцкага // *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова* – 2000. – № 4 (7). – С. 92 – 97.
2. Ячмянёва І.М. Элементы вусна-гутарковага маўлення ў аўтарскай мове М.Зарэцкага // *Весці Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф.Скарыны*. – 2000. – № 2 (25), *Беларуская мова* – С. 81 – 86.
3. Ячмянёва І.М. Гутарковыя сінтаксічныя канструкцыі ў дыялогах твораў М.Зарэцкага // *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова* – 2002. – № 1 (11). – С. 58 – 64.

Матэрыялы і тэзісы навуковых канферэнцый:

4. Ячмянёва І.М. Прэдыкатыўна-характарыстычныя словы як элемент беларускага вусна-гутарковага маўлення ў рамане М.Зарэцкага “Вязьмо” // *Актуальныя праблемы гуманітарных навук: Матэрыялы міжрэгіянальнай навучна-практычнай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў / Под общ. редакцией Е.А.Носовой. – Могилёв: МГУ им. А.А.Кулешова, 2000. – С. 25 – 26.*
5. Ячмянёва І.М. Элементы вусна-гутарковага маўлення ў творах М.Зарэцкага // *Акрыленыя словам: Зборнік артыкулаў, успамінаў, падрыхтаваны на аснове матэрыялаў Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі 1999 года – Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2001. – С. 174 – 176.*
6. Ячмянёва І.М. Экспрэсіўная лексіка ў творах М.Зарэцкага // *Пятыя навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу: Матэрыялы навуковай канферэнцыі: Ч. I. – Гомель: ГДУ імя Ф.Скарыны, 2001. – С. 229 – 230.*
7. Ячмянёва І.М. Гутарковая фразеалогія ў творах М.Зарэцкага // *Славянская фразеалогія в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Матэрыялы міжнароднай навучнай канферэнцыі / Отв. ред. В.И.Коваль. – Гомель: ГГУ им. Ф.Скорины, 2001. – С. 294 – 297.*
8. Ячмянёва І.М. Элементы гутарковага сінтаксісу ў аўтарскай мове М.Зарэцкага // *Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні: Мат. навук. канф./ Пад рэд. У.І. Каялы, І.Я. Лепешава. – Гродна: ГрДУ, 2002. – С. 379 – 385.*

РЭЗЮМЕ

Ячмянёва Ірына Мікалаеўна

Элементы вусна-гутарковага маўлення ў творах М.Зарэцкага

Ключавыя словы: гутарковае маўленне, мова мастацкіх твораў, эмацыянальнасць, ацэначнасць, вобразнасць, экспрэсіўнасць, экспрэсіў, экспрэсема, канатацыя, стылістычная функцыя, стылізацыя, моўная адзінка.

Дысертацыя прысвечана даследаванню элементаў вусна-гутарковага маўлення ў творах вядомага беларускага празаіка 30-х гг. XX ст. М.Зарэцкага, больш шырока – узаемадзеянню сучаснага беларускага гутарковага маўлення і мовы літаратурна-мастацкага тэксту. Мэта працы – выявіць элементы вусна-гутарковага маўлення ў творах М.Зарэцкага, раскрыць іх семантычную і структурную спецыфіку, устанавіць стылістычную функцыю ў кантэксце.

Прымяненне пераважна апісальнага метаду, які спалучаецца з прыёмамі стылістычнага назірання і лінгвістычнага каменціравання тэксту, дазваляе вылучыць і разгледзець лексічныя, фразеалагічныя і сінтаксічныя сродкі беларускай гутарковай мовы ў літаратурна-мастацкіх тэкстах М.Зарэцкага, акрэсліць матываванасць ужывання такіх сродкаў, прааналізаваць пісьменніцкія трансфармацыі, пераасэнсаванне празаікам лексіка-фразеалагічных і сінтаксічных гутарковых сродкаў беларускай мовы ў залежнасці ад мастацкіх і структурных асаблівасцей тэксту, вызначыць стылістычны профіль кожнай адзначанай мадыфікацыі і адметнасць ужывання ў творах беларускага пісьменніка.

Матэрыялы дысертацыі можна выкарыстаць у працэсе выкладання лексікі, фразеалогіі, сінтаксісу сучаснай беларускай літаратурнай мовы, беларускай стылістыкі, лінгвістычнага аналізу тэксту, дыялекталогіі пры падрыхтоўцы спецкурсаў і спецсемінараў, курсавых і дыпломных прац у ВНУ краіны, а таксама на ўроках і факультатываўных занятках па беларускай мове і літаратуры ў сярэдняй школе.

Аўтар дэклараваў, што ў гэтым тэксце няма плагіатаў і неадпаведнасцяў з правамі аўтараў.

Аўтар дэклараваў, што ў гэтым тэксце няма плагіатаў і неадпаведнасцяў з правамі аўтараў.

РЕЗЮМЕ

Ячменева Ирина Николаевна

Элементы устно-разговорной речи в произведениях М.Зарецкого

Ключевые слова: разговорная речь, язык художественных произведений, эмоциональность, оценочность, образность, экспрессивность, экспрессив, экспрессема, коннотация, стилистическая функция, стилизация, языковая единица.

Диссертация посвящена исследованию элементов устно-разговорной речи в произведениях известного белорусского прозаика 30-х гг. XX в. М.Зарецкого, шире — взаимодействию современной белорусской разговорной речи и языка литературно-художественного текста. Цель работы — выявить элементы устно-разговорной речи в произведениях М.Зарецкого, раскрыть их семантическую и структурную специфику, установить стилистическую функцию в контексте.

Использование в основном описательного метода, который сочетается с приемами стилистического наблюдения и лингвистического комментирования текста, дало возможность рассмотреть лексические, фразеологические и синтаксические средства белорусской разговорной речи в литературно-художественных текстах М.Зарецкого, показать обусловленность употребления таких средств, проанализировать писательские трансформации, переосмысление прозаиком лексико-фразеологических и синтаксических разговорных средств белорусского языка в зависимости от художественных и структурных особенностей текста, определить стилистический профиль каждой отмеченной модификации и отличительную особенность употребления в произведениях белорусского писателя.

Материалы диссертации могут быть использованы при преподавании лексики, фразеологии, синтаксиса современного белорусского литературного языка, белорусской стилистики, лингвистического анализа текста, диалектологии, при подготовке спецкурсов и спецсеминаров, курсовых и дипломных работ в ВУЗах республики, а также на уроках и факультативных занятиях по белорусскому языку и литературе в средней школе.

SUMMARY

The elements of spoken language in works by Mikhas Zaretsky
by Irina Nickolajevna Jachmeneva

Key words: spoken colloquial language, the language of works of literature, emotionalism, evaluation, image-bearing expression, expressiveness, expressive, expressive, connotation, the stylistic function, pastiche, a language unit.

The theme of the thesis is the analysis of the elements of the spoken language in works by a famous Belarussian prose writer of the 30 s of the XX century M. Zaretsky, and in the broad sense - the interaction of the modern Belarussian spoken language with the language of works of literature. The object of this work is to discover the elements of the spoken language in the works of M. Zaretsky, to disclose their semantic and structural specific character, to establish their stylistic function in the context.

To accomplish the tasks set in the thesis, mostly descriptive method is used in combination with devices of stylistic observation and linguistic commentary of the text. It gave the possibility to examine lexical, phraseological and syntactical means of the Belarussian spoken language in literary works by M. Zaretsky, to show the causes for the use of these means, to analyse the writer's transformations, his understanding of lexical, phraseological and syntactical means of speech of the Belarussian language according to artistic and structural peculiarities of the text, to define the stylistic type of every noted modification and the distinctive character of their use in the works by the Belarussian writer.

The material of the thesis can be used in teaching vocabulary, phraseology, syntax of the modern Belarussian language of works of literature, Belarussian stylistics, text analysis, dialectology. It can also be used while preparing for special courses and seminars, for course and degree works at the higher educational establishments of the Republic, as well as at the lessons and optional courses in the Belarussian language and literature in secondary schools providing general education.